

ESCLAUS A LA MEDITERRÀNIA MEDIEVAL: EL CAS CATALÀ

Ivan Armenteros Martínez
Departament de Ciències Històriques
IMF-CSIC

Des de les primeres dècades del segle XI, l'esclavitud va renéixer a la Mediterrània occidental cristiana amb una força i una intensitat que aniria guanyant terreny conforme avançaven els segles. En un primer moment, els conflictes fronterers amb els territoris islàmics ibèrics i baleàrics, juntament amb la guerra de cors, abastiren els territoris catalans amb esclaus que foren destinats a la realització de nombroses tasques. Però, des de mitjan segle XIV, Catalunya s'integrà dins les xarxes comercials interregionals que provocaren la migració, cap a Occident, de nombrosos contingents d'esclaus procedents d'Àsia, els Balcans, el Magrib i l'Àfrica subsahariana.

L'objectiu d'aquesta intervenció és, doncs, oferir una visió de conjunt del desenvolupament de l'esclavitud medieval als Països Catalans, dins el context general de la Mediterrània occidental, des de les primeres dècades del segle XI, quan s'inicià el tràfic d'esclaus sarraïns a la península Ibèrica i s'establiren les primeres xarxes interregionals d'intercanvi comercial, i els darrers anys del segle XV, quan l'impacte del tràfic negrer portuguès transformà el model d'esclavitud que, fins aleshores, s'havia desenvolupat a Europa occidental.

Abans, però, m'agradaria donar, encara que sigui de forma ràpida, algunes pinzellades sobre l'origen i desenvolupament de l'esclavitud a l'antiguitat clàssica i els primers segles medievals. És possible que aquest marc històric sembli massa llunyà o, fins i tot, intranscendent. Però em permetrà situar un període molt determinat de la història de l'esclavitud, el que succeí entre els segles XI i XV, en un espai que, per les seves característiques i peculiaritats, condicionà el seu posterior desenvolupament durant el període colonial modern.

Fa poc més de tres dècades, Moses Finley posava en dubte la rotunditat amb la que Fustel de Coulanges sentencià, cap a finals del segle XIX, que l'esclavitud era més fàcil d'explicar que algunes formes de treball obligat sorgides a l'imperi romà, com ara el colonat. Gairebé un segle separa la premissa d'un del qüestionament de l'altre, però tots dos coincidiren a l'afirmar que grecs i romans institucionalitzaren una pràctica

coneguda per bona part de les societats humanes en un sistema racional d'exploració intensiva i extensiva, al camp i a la ciutat, del treball esclau.

Tant a Grècia com a Roma, l'emergència de societats esclavistes es produí en un context en el que l'esclavitud era àmpliament coneguda i utilitzada en diferents àmbits de la vida social i econòmica. Només la combinació de diversos factors –escassetat de mà d'obra lliure, demanda de bens i serveis i alça en els salaris, d'una banda, i oferta de mà d'obra esclava, possibilitats d'accés a les àrees de reserva d'esclaus –és a dir, les zones geogràfiques on adquirir, per mitjà de la violència, homes i dones per a fer-los esclaus– i acumulació de capitals per a garantir el seu comerç, de l'altra– permeteren la seva difusió com a forma dominant d'exploració laboral.

De fet, el règim esclavista de l'antiguitat coexistí amb altres formes de treball obligat i no va arribar a implantar-se arreu del territori, ni tan sols en una proporció majoritària. Mentre la zona central de l'Egeu, per al cas grec, i la Itàlia central, Sicília i altres regions septentrionals, gàl·liques i ibèriques, per al romà, desenvoluparen societats esclavistes, la resta dels territoris combinaren mà d'obra esclava amb altres formes de treball obligat.

Des del segle II dC i durant el baix Imperi romà, però, el sistema esclavista va patir una profunda crisi. Des d'aleshores, va deixar de ser la modalitat hegemònica de producció econòmica. Però l'esclavitud rural no desaparegué. La dissolució de l'Estat romà i l'aparició dels regnes germànics provocaren situacions contradictòries. D'una banda, algunes *villae* veieren com els tradicionals vincles esclavistes es dissolien en un context en que l'Estat, en fallida, no era capaç de garantir els mínims necessaris per a mantenir, a través de la repressió, l'*status quo*. En altres, el clima d'inseguretat degué motivar noves formes de dependència que derivaren, amb el temps, en esclavitud.

Durant la gènesi dels regnes germànics, l'esclavitud agafà una nova empenta. En la majoria dels casos, l'establiment dels nous poders bàrbars es construï a través de les aliances amb les aristocràcies romanes autòctones, i els interessos de tots dos actors convergiren en la restauració de les estructures econòmiques que sempre havien funcionat. A més, el clima de conflicte continu, sobre tot a les zones frontereres, i la freqüència amb la que s'organitzaven les expedicions de saqueig, facilitaren la reimplantació del sistema esclavista.

La màxima difusió de l'esclavisme a Europa occidental es produí, doncs, durant el segle VI i les primeres dècades del VII. Des d'aleshores, el descens demogràfic

ocasionat per un seguit d'epidèmies, la creixent socialització de l'esclau i diverses formes de resistència esclava semblen conduir l'esclavisme rural cap el col·lapse total, especialment a les zones meridionals. Per contra, en els regnes septentrionals la situació no era, ni molt menys, de col·lapse. Tant a la Gàl·lia como a les Illes Britàniques i Germània, el sistema esclavista mantingué el seu vigor i assentà les bases per a que es produís la darrera restauració durant el regnat de Carlemany.

La crisi definitiva del sistema esclavista a l'àmbit rural no es produí fins els darrers anys del segle X i la primera meitat de l'XI, quan tots els factors que podien forçar l'extinció de l'esclavitud rural hi confluïren. En el plànol ideològic, l'assimilació de l'esclau amb el camperol lliure s'havia accelerat per l'acceptació del cristianisme a l'entorn rural. El progrés tècnic s'havia difós amb èxit, i l'expansió de l'economia agrària posava sobre la taula, com a necessitat ineludible, l'alliberament de bona part dels treballadors agrícoles per a afavorir la seva mobilitat.

Al Laci, per exemple, les notícies sobre esclaus rurals gairebé desapareixen l'any 1031; a Auvèrnia, tan sols es documenta l'existència d'un grup servil entre 1031 i 1055, i a Charente, termes com *servus*, *ancilla* i *mancipia*, que havien designat els esclaus durant l'antiguitat clàssica, apareixen només en un 1% de les actes conservades entre 1000 i 1050.

Als territoris cristians de la península Ibèrica el panorama es molt similar. A Catalunya, la darrera notícia correspon l'any 1035; a Portugal, es constata la presència d'esclaus fins el 1017; a Galícia, encara es documenten el 1038; a Astúries, la darrera menció directa és de 1051, i a Castella i a Lleó, –on l'esclavitud rural sembla haver estat bastant més residual que en altres zones allunyades de la frontera islàmica–, las darreres referències cal situar-les el 1006 i el 1026, respectivament. Des de 1050, doncs, les notícies d'esclaus rurals pràcticament desapareixen de la documentació altmedieval d'Europa occidental.

Però gairebé un segle abans de que això succeís, s'havien iniciat un seguit de canvis geopolítics que serien cabdals per al futur desenvolupament de l'esclavitud a la Mediterrània occidental cristiana. De fet, el punt d'inflexió entre el model, podríem dir, clàssic i el que es desenvolupà a l'Europa occidental durant els darrers segles medievals havia nascut cap a finals del segle X, quan les potències italianes iniciaren la seva expansió per l'Adriàtic, la Mediterrània oriental i la mar Negra, i els regnes cristians ibèrics encetaren la conquesta peninsular oposant-se, obertament, als poders islàmics.

És així com els dos principals elements de l'esclavitud baixmedieval –l'abastiment d'esclaus mitjançant el tràfic comercial des dels Balcans, la mar Negra i la Mediterrània oriental, d'una banda, i la guerra de cors i el conflicte fronterer amb els estats islàmics, de l'altra– començaren a desenvolupar-se en un procés que es consolidà, aproximadament, entre mitjan segle XII i final del XIII.

Si ens fixem en el que estava passant a terres ibèriques, sota el govern de la dinastia Omeia (756-1031) al-Àndalus s'havia convertit en un àrea amb una gran activitat en el comerç d'esclaus. Els conflictes amb les poblacions autòctones del nord de la península Ibèrica, especialment a les muntanyes càntabres i als Pirineus, i el mercadeig practicat per comerciants jueus i musulmans abastien els mercats califals amb esclaus bretons, irlandesos, francs, eslaus, germànics i ibèrics. Però, des dels primers anys del segle XI, el nombre de captius sarraïns en mans cristianes augmentà al mateix ritme que ho feia la guerra de frontera contra l'islam. Quan l'equilibri militar entre ambdós poders començà a decantar-se clarament a favor dels cristians, els esclaus sarraïns començaren a formar part d'uns botins que demostraven que els mandataris cristians podien comandar els seus exèrcits contra l'enemic i beneficiar-se dels rèdits de la guerra. Els esclaus sarraïns proporcionaven quelcom més que mà d'obra o potencials perspectives de rescat: confirmaven el rang i les habilitats marcial dels seus captors.

Més interessant és veure com després de la campanya comandada per al-Mansur contra Barcelona, l'any 985, els termes sarraí, moro, captiu i convers comencen a aparèixer a la documentació catalana per a referir-se als esclaus musulmans, abans dits pagans. L'esclau passa a ser identificat amb un estranger cultural, un enemic, mentre que els termes que fins aleshores havien designat els esclaus cristians durant el període altmedieval, com *servi* o *ancillae*, en comptades ocasions eren utilitzats per a referir-se als esclaus sarraïns.

A Catalunya i Aragó, per exemple, les expedicions de redempció de captius foren un important impulsor dels primers contactes entre cristians i musulmans. De fet, no és cap casualitat que dos dels primers ciutadans de Barcelona propietaris de naus, Arnau Pere d'Arcs, el 1147, i Bernat Marcús, el 1150, estiguessin estretament relacionats amb el transport d'esclaus musulmans. Durant el segle XII, un reduït número de famílies barcelonines consolidà el seu monopoli en el lucratiu negoci del transport de sarraïns per a bescanviar-los per presoners cristians, una pràctica que permetia establir relacions més o menys fluides amb al-Àndalus i els territoris islàmics nord-africans.

Alguns textos es refereixen a les fundacions pietoses per a l'alliberament de captius cristians i, en sentit invers, en el cas de Barcelona, diversos documents confirmen la presència d'esclaus sarraïns a la ciutat. L'any 1029, per exemple, una dona anomenada Trudgardis tenia en propietat un mínim de set esclaus sarraïns que llegà als beneficiaris del seu testament i, poques dècades més tard, el 1062, es confirma l'existència de mercaders barcelonins propietaris d'esclaus. L'any 1005, tan sols 24 anys abans de que Trudgardis i els seus esclaus quedessin immortalitzats a la documentació de Barcelona, Armanno, fill del difunt Angelbert, va vendre a la localitat lligur de Noli l'esclava borgonyona Erkentruda. Ambdues notícies simbolitzen la frontera entre dues situacions que, tot i pertànyer a un mateix fenomen, tenien formes diferents. A Noli, la venda d'Erkentruda era una de les darreres manifestacions d'un tipus d'esclavitud que s'esvaïa. I els sarraïns de Trudgardis s'enquadraven en una de les noves facetes que adoptaria el comerç d'homes i dones durant els darrers segles medievals.

Cap a mitjan segle XI, quan el califat omeia de Còrdova es fragmentà en els regnes de taifa i s'instaurà el sistema tributari de les paries, Barcelona s'havia convertit en la porta d'entrada cap a Europa de l'or del Sudan que travessava les rutes transaharianes fins a arribar a Dènia, València i Tortosa, i dels esclaus sarraïns que eren capturats a les accions piràtiques dels homes de mar catalans, o dels que queien en mans cristianes a les incursions a les terres de frontera.

Tot sembla indicar que, en els segles XI i XII, Barcelona era un dels més importants mercats d'esclaus de la Mediterrània occidental cristiana. Diversos indicis així ho suggereixen. L'any 1062, per exemple, Ramon Berenguer III es reservà la dècima part sobre els botins i els esclaus que fossin capturats a les campanyes contra els infidels, i el 1128, els mercaders de Barcelona havien demostrat tenir capacitat per vendre sarraïns a Gènova. I encara més explícit és el que escrigué Benjamí de Tudela cap el 1150. Deia l'escriptor i viatger jueu que Barcelona era *«una petita i bonica ciutat tocant el mar a la que acudeixen mercaders de tot arreu: de Grècia, Pisa, Alexandria d'Egipte, de la terra d'Israel, d'Àfrica i els seus confins»*.

Ara bé, quins productes podia oferir la ciutat catalana per atraure a mercaders de terres llunyanes? O, dit d'una altra manera, com fer de Barcelona una destinació atractiva per als comerciants? Deixant de banda els productes agrícoles, havien de ser altres els bens que fessin rentables les expedicions marítimes. I, a mitjan segle XII, els

esclaus sarraïns i l'or sudanès recaptat mitjançant les pàries es perfilen com els millors candidats.

De fet, la llista tarifària més antiga que es conserva a Barcelona, redactada cap el 1150, inclou els esclaus com a bens d'exportació. A més, alguns dels primers contractes comercials mencionen, també, l'enviament d'esclaus sarraïns a Sicília i als territoris creuats de Llevant. I a la coneguda *Lleuda de Mediona*, del 1222, els sarraïns són un més dels productes subjectes a tarifació duanera i, significativament, no es fa cap menció als redemptors de captius, tot indicant el paper dominant que havia assolit l'intercanvi comercial, i ja no les accions de captura i saqueig, com a principal via d'abastiment d'esclaus al territori catalanoaragonés.

Acceptant una hipòtesi sostinguda per evidències que, a priori, són fermes, tot sembla indicar que, cap a mitjan segle XII, en plena expansió urbana i econòmica i amb una activitat financera contrastada, Barcelona havia desenvolupat un comerç exterior fonamentalment en base al mercadeig de l'or del Sudan i dels esclaus sarraïns. Aquest vigor econòmic facilità que la ciutat s'obris pas, cap el 1187, a les xarxes comercials creades a l'estela de les Croades cristianes, tot i que en una posició secundària si la comparem amb el paper predominant de les grans potències italianes, com Gènova, Pisa i Venècia.

Si la guerra contra l'islam s'havia convertit en un important generador d'esclaus, la doctrina de l'Església envers l'esclavitud, que durant els segles altmedievals s'havia mostrat contrària a l'esclavització de poblacions cristianes europees, en aquest nou context havia de variar. De fet, l'emergència d'un espai de reserva d'esclaus accessible físicament i moral, ajudava a pair el fet de l'esclavitud ja que, en definitiva, l'esclavització de l'infidel era triplement oportuna ja que feia possible la salvació d'algunes ànimes a través de la conversió, debilitava l'enemic i estimulava l'economia amb el rescat, la comercialització o l'explotació laboral.

La documentació catalana confirma l'existència d'un comerç intern d'esclaus sarraïns des de mitjan segle XI, tot i que és probable que ja s'hagués iniciat en els darrers anys del segle X.

Durant aquesta etapa primitiva del comerç d'esclaus, van ser les grans propietats laiques i religioses els seus principals clients. Des dels darrers anys del segle XII, per exemple, el monestir de Poblet, davant la manca d'alternatives per a mantenir el rendiment de la seva finca de Torredà i gràcies a la relativa facilitat per aconseguir

sarraïns, apostà per la mà d'obra esclava com a suplement del treball lliure i semidepenent. Amb el temps, i degut a les dificultats que tenien moltes comunitats religioses per atreure els fills del camperols de les rodalies, més interessats en guanyar-se la vida en els centres urbans que es trobaven en plena expansió, Poblet, imitant d'alguna manera el que havien estat els grans latifundis treballats per esclaus dels segles altmedievals, va trobar en l'adquisició i manteniment de petites quadrilles de sarraïns la manera de fer front a la manca de mà d'obra agrària.

El cas de Poblet no és cap excepció. De fet, l'orde del Temple va fer el mateix a les seves propietats catalanoaragoneses durant tot el segle XIII, especialment després de les conquestes de Mallorca, el 1229, i València, el 1239, i el cenobi benedictí de Montserrat, que l'any 1287, un cop conquerida l'illa de Menorca, va rebre com a regal del rei Alfons II 11 sarraïns, disposava d'esclaus entre el seu patrimoni.

La lluita contra l'islam, sense importar la seva intensitat, s'havia convertit, doncs, en una font d'abastiment d'esclaus. A la península Ibèrica, les conquestes cristianes del segle XIII tingueren importants conseqüències per al subministrament. Tot i que no se sap del cert quin va ser el veritable impacte de les campanyes de Mallorca (1229), València (1239), Múrcia (1266) i Menorca (1287), no hi ha dubte de que els seus efectes repercutiren en els principals mercats de la Mediterrània occidental cristiana. Tant a Barcelona com a Gènova, Sicília, Nàpols o Marsella, per exemple, arribaren esclaus dels territoris conquerits. I si s'acudeix a les cròniques coetànies, hom pot fer-se una bona idea de la repercussió que degueren tenir les campanyes de conquesta ibèriques sobre el comerç d'esclaus i la seva distribució pels estats cristians occidentals. En parlar de la conquesta de Múrcia, el 1266, Ramon Muntaner assegura que l'infant Pere, fill de Jaume I, envià al seu pare «*mil catius sarraïns e altres mil catives sarraïnes*» amb la intenció de que els oferís «*qui al papa, qui als cardenals grans, e a l'emperador Frederic, e al rei de França, e a comtes e a barons amics seus*».

Tot i la importància que assolí l'esclavització i el mercadeig dels sarraïns peninsulars i nord-africans, però, el veritable punt d'inflexió en el desenvolupament del comerç interregional d'esclaus i la seva incidència a terres catalanes no es produí fins que els mercaders genovesos penetraren a l'espai comercial de la mar Negra i s'establiren a la ciutat de Caffa, actualment Teodosia, a la península de Crimea, gairebé

a finals del segle XIII. L'inici del tràfic mediterrani d'esclaus tingué unes conseqüències importantíssimes per al desenvolupament de l'esclavitud baixmedieval.

A Gènova, per exemple, entre 1275 i 1300, a més dels sarraïns procedents de la península Ibèrica i del nord d'Àfrica, i dels subsaharians que eren transportats des de la regió coneguda amb el nom de Barqah, a l'actual Líbia, els esclaus orientals de la mar Negra començaren a sumar una petita majoria en que les dones eren més nombroses que els homes, amb una relació de 2 a 1. El cas de Venècia és força similar, especialment després de l'establiment dels seus comerciants al nord de Turquia, concretament a Trebisonda, i a Tana, a la península de Crimea. I el mateix succeí a Nàpols, Sicília o Marsella, ciutats totes elles que havien quedat sota la influència del tràfic d'esclaus orientals.

Als territoris ibèrics i baleàrics de la corona catalanoaragonesa, tot i que la presència sarraïna continuava sent considerable, s'aprecia una tendència similar des dels darrers anys del segle XIII i els primers del XIV.

A Mallorca, per exemple, després de la conquesta cristiana de 1229, que va suposar l'esclavització de bona part de la població autòctona, l'esclavitud estigué fortament marcada pel component islàmic. Fins aproximadament l'any 1280, l'illa fou un important espai de reserva que subministrava esclaus a Catalunya, València, Sicília, Gènova i Marsella. El mateix procés d'esclavització generalitzada, però, degué afectar l'estructura social islàmica fragmentant la unitat familiar i dispersant la població indígena dins i fora de l'illa. És probable que la profunda erosió a la que degué ésser sotmesa la capacitat de reproducció biològica de la demografia autòctona fes que, en un espai de dues generacions, la població indígena pràcticament desaparegués. I així ho indiquen les fonts documentals.

L'any 1263, Jaume I va autoritzar la importació d'esclaus forans. En un primer moment foren sarraïns capturats a les accions de cors o a altres campanyes de conquesta cristiana, com la de Menorca, el 1287, que suposà l'entrada a Mallorca de prop de 800 esclaus, tot i que la saturació del seu mercat va fer que part de la mercaderia acabés sent venuda a València i Barcelona. I, des dels primers anys del segle XIV, s'hi afegiren esclaus orientals que els mercaders mallorquins compraven a Palerm, Marsella, Gènova, Creta, Tebes o Constantinoble, i grecs procedents de l'Egeu, probablement capturats a les guerres de la Companyia Catalana a terres gregues. De fet, gràcies al *Libre de Sareyns e de Grecs de l'any de 1330*, que es conserva a Mallorca, sabem que, de 300

esclaus registrats aquell any, 49 eren grecs, 24 havien estat convertits al cristianisme i, la resta, eren sarraïns.

Pel que fa al regne de València, encara avui dia continua sent força desconegut el veritable impacte de la conquesta cristiana de 1239 sobre la població sarraïna autòctona, tot i que es pugui conjecturar que hagueren de ser milers les persones reduïdes a captiveri o esclavitud. El que sí es coneix del cert és que, com a mínim des de 1276, les rebel·lions mudèjars protagonitzades pel cabdill al-Azraq contra el poder cristià convertiren València en un espai de reserva equiparable al de Mallorca per als mercats de Catalunya, les Balears, Ligúria i Provença. Des d'aleshores, i a excepció de la conquesta de Múrcia (1296-1305), la guerra deixà de ser la principal font d'abastiment d'esclaus. Les accions de rapinya i l'activitat corsària, sòlidament consolidades després de la conquesta de 1239, es convertiren en la principal font de subministrament d'esclaus, reforçada, esporàdicament, per l'esclavització de mudèjars valencians per qüestions penals de tipus econòmic o criminal, i a la relativa poca incidència que va tenir el tràfic interregional d'esclaus, com a mínim fins el darrer quart del segle XIV, quan l'afluència massiva d'esclaus tàrtars, russos, xarquesos, abkasos i mingrelins procedents de la mar Negra posà fi amb el predomini sarraí.

I, al principat de Catalunya, on els conflictes entre cristians i musulmans aportaven, de manera lenta però contínua, un degoteig d'esclaus sarraïns cap a les principals localitats costeres i de l'interior, des dels primers anys del segle XIV, l'expansió catalana per la Mediterrània oriental, d'una banda, i la consolidació del tràfic interregional d'esclaus entre la mar Negra i Occident, de l'altre, impactaren en el mercat d'esclaus, significativament en el de Barcelona. En qüestió de dècades, la majoria de població esclava que abans havia estat marcada pel seu origen passà a ser tàrtara, xarquesa, russa i grega.

No tots els esclaus que nodriren els mercats de l'Occident cristià, però, procedien de les costes de la mar Negra o de la Mediterrània oriental. Des de les dos darreres dècades del segle XIII, quan l'Adriàtic s'havia convertit en un mar domèstic per a les naus venecianes, les ciutats de la costa dàlmata obriren els seus mercats als comerciants occidentals, sobre tot als italians, per a oferir el producte que el gran espai de reserva dels Balcans tenia en abundància: l'esclau bosnià.

Ciutats com Ragusa, actualment Dubrovnik, situada a la costa croata i amb lligams comercials que la vinculaven a la península itàlica, o localitats més petites com

Skradin, Šibenik, Trogir, Split, Korčula i Zadar, destacaren en el mercadeig d'homes i dones.

Des de finals del segle XIII, els mercaders catalanoaragoneses establiren relacions comercials a Ragusa, Korčula i altres places de la costa dàlmata. Amb el pas del temps, acabaren consolidant una comunitat comercial estable que va sobreviure fins els darrers anys del segle XV. Fins el primer quart del Quatre-cents, mercaders de Barcelona, Tortosa, Tarragona, Perpinyà, Mallorca i Narbona s'apropaven a Ragusa i altres ciutats en busca d'esclaus. Des de llavors, però, i quan el tràfic d'esclaus cap a terres cristianes començà a minvar com a conseqüència de les conquestes otomanes als Balcans, els interessos dels mercaders catalans es reorientaren cap a la importació i la comercialització de llana ibèrica. I ho feren aprofitant les xarxes comercials que havien construït durant les dècades en que havien participat en el comerç d'esclaus.

Però el veritable impuls de l'esclavitud a la Mediterrània occidental, en general, i a les terres catalanes, en particular, no es produí fins un cop superada la primera gran investida de la Pesta Negra de 1348.

Cap el 1300, la població europea havia assolit el seu sostre de creixement. Va ser l'aparició d'un factor exogen, la Pesta, el que trencà l'equilibri. Els seus efectes van ser devastadors tant per la demografia com per l'estructura política, social, cultural i econòmica de les comunitats europees.

Per a la història de l'esclavitud a la Mediterrània occidental cristiana interessa tenir present, especialment, els efectes de la pandèmia sobre l'economia. La principal conseqüència a curt termini va ser l'estat de *shock* que deixà, posant fi a la continuïtat de la vida econòmica i de les rutines establertes entre treball, servei i productivitat, la qual cosa generà una espiral inflacionista generalitzada. A llarg termini, els problemes foren molt més seriosos, especialment degut al dràstic descens del nombre de treballadors. La crisi demogràfica abaratí el preu de la terra i propicià l'acumulació de la propietat. Com a conseqüència directa, moltes propietats agrícoles abans dedicades al conreu del cereal es convertiren en pastures, i l'escassetat de mà d'obra lliure va obrir un nou camp de possibilitats per als treballadors que havien sobreviscut. En el nou context econòmic els hi seria molt més fàcil negociar els seus salaris a l'alça. En definitiva, la llei de l'oferta i la demanda acabà provocant un substancial increment salarial en gairebé tot el territori d'Europa occidental.

A qualsevol context històric en que el treball assalariat ocupa un lloc destacat dins l'estructura laboral-productiva, la pressió salarial alcista es produeix quan la demanda de treballadors supera l'oferta. El mecanisme corrector que pot reduir la tensió és, normalment, la capacitat d'accedir a noves forces de treball que, un cop incorporades a l'estructura laboral, impulsen els salaris a la baixa. Però als mecanismes reguladors de la pressió salarial poc els importa si la incorporació de noves forces productives respon a l'arribada de treballadors lliures migrats voluntàriament o a la mobilització forçada d'individus esclavitzats. És una evidència afirmar que els mecanismes reguladors no tenen voluntat pròpia. De fet, ni *tantsevol* són tangibles. Però sí s'adapten a les bases socioculturals d'una determinada comunitat, a les seves creences i esquemes de valors, per a donar resposta a situacions crítiques com la que succeïa en bona part del territori europeu durant la segona meitat del segle XIV. I les comunitats europees, especialment les de l'àrea mediterrània, estaven plenament acostumades a l'ús d'esclaus i esclaves per a la realització de tot tipus de feines.

Ja hem vist que, amb anterioritat a l'esclat de la pandèmia, els mercaders italians havien consolidat la seva posició en el més gran espai de reserva de mà d'obra esclava que allavors es coneixia, i les ciutats cristianes de la Mediterrània occidental tenien les portes obertes a una enorme quantitat de forces de reserva que podien ser importades a intensitats variables en base al ritme dictaminat per les conjuntures socioeconòmiques.

Des de mitjan segle XIV i, especialment, durant les tres darreres dècades d'aquella mateixa centúria, l'afluència d'esclaus orientals i balcànics no va parar de créixer. I el mateix succeí amb els captius sarraïns en aquelles àrees on l'esclavitud islàmica havia tingut un paper destacat des de feia segles, com la ciutat de Barcelona, on la presència de sarraïns augmentà exponencialment des de mitjan segle XIV i, especialment, durant la dècada de 1390.

Avui dia no es pot dubtar que, en molts sentits, la Pesta Negra suposà un abans i un després. De fet, si observem la història de l'esclavitud des d'una perspectiva cronològica àmplia, el que succeí a Europa occidental després de la Pesta no va ser, ni molt menys, una singularitat. A principis del segle VIII, per exemple, les ciutats islàmiques del Magrib patiren una epidèmia de pesta bubònica que acabà amb entre el 25 i el 30 per cent dels seus habitants. Interressen dues conseqüències de la depressió demogràfica: en primer lloc, l'impacte que tingué sobre el mercat de treball, que acabà provocant una pressió salarial alcista; i, en segon lloc, la concentració dels mitjans

econòmics en mans dels supervivents. Ambdós factors degueren incentivar l'adquisició de nous treballadors procedents de poblacions sanes com les d'Europa occidental, on l'epidèmia no va arribar. A través de la importació d'esclaus europeus, doncs, s'aconseguí renovar les forces de reserva i reequilibrar la tensió salarial.

Tornant a la segona meitat del segle XIV, des de 1374 Caffa exportava prop de 3.200 esclaus cap al soldanat mameluc d'Egipte i Síria, el principal consumidor de tota la Mediterrània, i la Mediterrània occidental cristiana, homes i dones que, per raons evidents, eren sotmesos a un escrupolós examen per a garantir el seu òptim estat de salut.

El viatger castellà Pero Tafur, al seu pas per aquella ciutat, descrivia el mercat d'esclaus de Caffa tot assegurant que, i cito,

«los que los venden fâzenlos desnudar en cueros tambien al macho como fembra, é pónenles unos gavanos ençima de fieltro, é fazese el preçio, é despues de fecho, tírangelos ençima é quedan desnudos é fâzenlos pasear, esto por ver si ay algunt defecto de mienbro, é despues obligase el vendedor, que si dentro en sesenta dias muriese de pestilençia, que sea tenido á tornar el dinero que resçibe».

A Europa occidental, l'augment de les compravendes en els registres notariais de nombroses ciutats demostren l'expansió de l'esclavitud, però també altres tipus d'evidències documentals.

El 1363, per exemple, el govern de Florència autoritzà la importació il·limitada d'esclaus amb la condició de que no fossin catòlics. Cinc anys després, el Senat de Venècia, feia just el contrari ja que l'augment dels esclaus a la ciutat havia fet créixer, també, els desordres públics, però ho feia tan sols per un període de quatre anys i només en el cas dels esclaus tàrtars, tot i que no prohibí la seva exportació. L'any 1372, després de que finalitzés la guerra sardo-catalana de 1353-1355, Pere el Cerimoniós manà al governador de Càller i Gaeta i al Capità General de Sardenya l'enviament de presoners sards a terres ibèriques per ser venuts com esclaus, ja que així es podrien obtenir millors preus dels que s'aconseguien en altres mercats, especialment els islàmics, on fins aleshores havien anat a parar els esclaus sards. I, dos anys més tard, el mateix monarca ordenà que es fes un cens de tots els esclaus de l'illa de Mallorca i

decidí l'expulsió d'aquells que no fossin estrictament necessaris per al conreu de les terres. Sembla ser que hi havia propietaris que disposaven de nombrosos esclaus, la majoria homes, als qui s'atribuïa els danys en camps i ramats que denunciava la comunitat lliure. A més, els esclaus sarraïns eren acusats d'ajudar els corsaris barbarescos que atacaven les costes de l'illa a canvi d'un passatge a les seves naus per fugir. El 1381, el seu nombre continuava sent elevat, i es decidí crear un oficial especial que s'encarregués de la seva vigilància, el *magister excubii* o *magister guayte*, tot i que el conflicte no es resolgué del tot fins mitjan segle XV.

A Catalunya, des de mitjan segle XIV, l'activitat comercial a l'Egeu estava tenint importants conseqüències per a l'abastiment d'esclaus. Tot i que l'esclavitud sarraïna sempre estigué present, l'impacte del tràfic d'esclaus orientals a localitats com Barcelona, Manresa, Vic, Girona, Cervera, Mataró o tota l'àrea del Delta del Llobregat és innegable.

Els principals centres comercials de la Mediterrània occidental forniren els mercaders catalans amb esclaus. Gènova oferia, sobre tot, orientals; Sicília, sarraïns, orientals i subsaharians embarcats a Líbia; Marsella, esclaus de procedències diverses; els mercats de la costa dàlmata, balcànics i orientals, especialment des de finals del segle XIV i les primeres dècades del XV, i llocs no tan destacats en el tràfic occidental d'esclaus, com Nàpols o Venècia, una oferta que basculava entre els orientals i els balcànics, i els sarraïns i els subsaharians. En termes generals, doncs, l'esclavitud a terres catalanes es caracteritzà per la diversitat etnogeogràfica, sempre construïda, però, sobre la base de la població esclava sarraïna.

Des d'una perspectiva més àmplia, el model d'esclavitud a la Mediterrània occidental cristiana fins la segona meitat del segle XV va estar marcat per la forta implantació de l'esclavitud tàrtara, primer, i caucàsica, després, especialment xarquesa, que s'acabà imposant durant la primera meitat del Quatre-cents, i, en menor mesura, per l'origen sarraí, grec, balcànic, sard i subsaharià. Al nord i al centre d'Itàlia, i sempre en relació a la procedència oriental i, en determinats moments, també balcànica, la majoria femenina va ser pràcticament absoluta, mentre que a Provença, Nàpols, Catalunya i València, d'una banda, i a Sicília i Mallorca, de l'altra, l'esclavitud sarraïna i la major demanda d'esclaus masculins, probablement per la seva dedicació a feines dures i

ingrates i al conreu dels camps, escurçaren les distàncies entre homes i dones fent, en alguns casos, que els primers arribessin a ser més nombrosos.

Però des de mitjan segle XV, nous aconeixements succeïts als dos extrems de la Mediterrània tornaren a impulsar un seguit d'importants canvis que acabarien condicionant, i ara de manera molt més significativa, el posterior desenvolupament de l'esclavitud: d'una banda, l'hegemonia otomana a la mar Negra, que fermà els mercats orientals d'esclaus a les naus cristianes, i, de l'altra, l'expansió portuguesa per la costa occidental africana, que obrí a Occident el gran espai de reserva de l'Alta Guinea, és a dir, aproximadament la zona que s'estén entre el sud de l'actual Mauritània i Serra Lleona.

En poc més de dues dècades, l'impacte del tràfic negrer atlàntic modificà dràsticament les característiques dels principals mercats d'esclaus d'Europa occidental, especialment dels de la península Ibèrica. En canvi, mercats com els de Gènova i Venècia, que depenien directament de la regularitat i de l'estabilitat en les connexions comercials amb les regions pòntiques, ràpidament veieren com el seu model d'esclavitud s'esvaïa al mateix ritme que els turcs otomans culminaven la seva expansió i control sobre la mar Negra.

Per raons evidents, les principals ciutats de la corona portuguesa i del regne de Castella, com Lisboa o Sevilla, actuaren com a centres neuràlgics del nou espai comercial sorgit en aigües de l'atlàntic, i veieren com el nombre d'esclaus que fins aleshores havia estat, en aquelles latituds, predominantment sarraí, es multiplicava i agafava el color negre de la pell com a senya d'identitat.

Però dins les terres de la corona d'Aragó, la repercussió del tràfic negrer també va ser molt significativa. Entre 1489 i 1516, per exemple, per la batllia general del regne de València desfilaren més de 5.000 esclaus subsaharians, la majoria d'ètnia wòlof i mandinga i, en tan sols 8 anys, el florentí Cesaro de Barchi, que treballava per al també florentí Bartolomeo Marchione, un important mercader resident a Lisboa que comptava amb una concessió portuguesa per al comerç de sucre i esclaus a tota la costa occidental africana, va arribar a introduir a la ciutat de València 2.009 esclaus negres.

Les xifres registrades a la documentació valenciana que es conserva a l'arxiu del regne suggereixen que, a excepció de Portugal, aquella ciutat s'havia convertit en un dels més importants mercats d'esclaus de la península Ibèrica. De fet, és molt probable

que des de València arribessin a sortir les primeres naus que, just abans d'implantar-se el monopoli de la *Casa de Contratació* de Sevilla, el 1503, enviaren els primers carregaments d'esclaus a les illes del mar Carib.

Però no només a València el tràfic atlàntic varià el model d'esclavitud desenvolupat durant els segles medievals. A Mallorca, tot i que l'esclavitud sarraïna continuà tenint una presència considerable, especialment després de les conquestes de Màlaga, el 1487, i Granada el 1492 i, també, amb posterioritat, d'Orán, Bugia i Trípoli, entre 1509 i 1510, el tràfic negrer va fer variar la composició racial dels esclaus de l'illa.

I a Catalunya, especialment a Barcelona, en qüestió de poc més de 20 anys els esclaus negres passaren a ser la majoria i, com estava succeint arreu on l'esclavitud atlàntica s'imposava, les proporcions de gènere es decantaren, amb claredat, cap al bàndol masculí.

El cas català, però, va comptar amb una singularitat que no es produí en cap altre lloc de la corona d'Aragó. La guerra civil catalana de 1462-1472, va provocar la reducció de la presència comercial catalana a la Mediterrània, i va fer perdre mercats de màxima importància econòmica. Un cop finalitzat el conflicte, doncs, la principal ciutat del Principat, Barcelona, hagué d'iniciar un procés de reconstrucció de les seves xarxes comercials que afectà, inevitablement, al comerç d'esclaus i a la posició que, fins aleshores, havia ocupat en el mercadeig humà. Malgrat les dificultats, però, els mercaders barcelonins reaccionaren amb habilitat i, des de la dècada de 1490, reorientaren els seus negocis cap al nou espai d'oportunitats que s'estava consolidant a l'Atlàntic. Però Barcelona mai arribà a recuperar el paper que, durant la baixa Edat Mitjana, havia tingut en el tràfic d'esclaus, i ocupà, des de llavors, l'espai d'un mercat secundari.

Quan el període medieval començà a donar pas a les primeres dècades de l'Edat Moderna, el model d'esclavitud desenvolupat a la Mediterrània occidental cristiana havia començat a variar de manera significativa. De fet, no és agosarat defensar aquí que l'esclavitud tardomedieval, especialment la que es desenvolupà als regnes de Castella i Portugal i a la corona catalanoaragonesa, va ser el preludi de la implantació del sistema esclavista a l'Amèrica colonial. De fet, bona part del corpus legislatiu aprovat durant els segles medievals va ser font d'inspiració per a les lleis esclavistes durant els primers dos segles del tràfic atlàntic d'esclaus negres, com abans ho havia estat per als legisladors medievals el dret romà i altres fonts de dret consuetudinari. I

potser no tinc millor manera de concloure aquesta conferència tot senyalant que no és cap casualitat que la més antiga confraria d'esclaus i lliberts negres, una institució que a terres llatinoamericanes va arribar a tenir una funció cabdal per a l'estructuració de la societat colonial, fos fundada, el 1455, en una ciutat amb una llarga tradició en el comerç d'homes i dones, Barcelona.